

4

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

XƏBƏRLƏR

HUMANİTAR ELMLƏR

4.00

AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

TRANSACTIONS

HUMANITIES

2016

№1

XƏBƏRLƏR
TRANSACTIONS

HUMANİTAR ELMLƏR
HUMANITIES

№ 1

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

2027

Mehman HƏSƏNOV
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
 mehman.hesen@gmail.com

ÇİNGİZ AYTMATOV VƏ YUSİF SƏMƏDOĞLU YARADICILIĞINDA REPRESSİYA: REALLIQDAN BƏDİİ TƏXƏYYÜLƏ

Açar sözlər: repressiya, Çingiz Aytmatov, "Çingiz xanın ağ buludu", Yusif Səmədoğlu, "Qətl günü"

Key words: repression, Chingiz Aitmatov, "The white cloud of Chingiz khan", Yusif Samadoghlu, "Murder

Day"

Ключевые слова: репрессия, Чингиз Айтматов, «Белое облако Чингизхана», Юсиф Самедоглу, «День казни»

Sovet imperiyasının 1937-38-ci illərdə törətdiyi repressiya quruluşun mahiyyətindəki qəddarlığın ifadəsi idi. II Dünya müharibəsi ərfəsində qəsdən, imperiyanın dayaqlarını qorxu yaratmaq yolu ilə möhkəmləndirməyə hədəflənən dalğa, irq və din fərqi qoymadan ölkə boyu tüğyan etmişdir. Yerli rusların bu dalğanın qurbanı olması sırf ideoloji xarakter daşıyırdısa, türk xalqları üçün ideoloji müstəvi ilə yanaşı, həm də milli mahiyyət kəsb etmişdir. Misal üçün, Çingiz Aytmatovun atası Torequl Moskvada Qızıl Professorluq İnstitutunda oxuyan bolşevik idi. Onun repressiya qurbanı olmasının hər hansı ideoloji səbəbi ola bilməzdi. Qanlı dalğa xalqların düşünən beyinlərini aradan götürməklə, intellektual bazanı zəiflətməyə yönəlmişdi. İmperiya rəhbərliyi bu müdhiş terrorla müstəmləkəçiliyi saxlamaq məqsədi güdürdü. "Çingiz xanın ağ buludu" əsərində müstəntiq Tansıkbayov dövrün real mənzərəsini olduğu kimi təsvir edir. "...ana dilindən imtina etməyə qədər hər cür milli dəyərləri nümayişkarənə şəkildə danırdılar. Əgər biri hər addımbaşı Lenin dilində danışdığı, Lenin dilində düşündüyünü təkrarlayırsa, gəl beləsinə iliş görüm necə ilişirsən..." [1, s. 302].

Repressiya bütün mahiyyəti ilə ilk növbədə yerli xalqların milli özünəməxsusluğunu məhv edərək sovetizmin (bolşevizmin) dayaqlarını möhkəmləndirməyə və Ç.Aytmatovun vurğuladığı kimi, manqurt nəsil formalaşdırmaq məqsədilə bilərəkdən törədilmişdi. Çar Rusiyasının müxtəlif layihələr, həbslər və sürgünlərlə qarşısını almağa çalışdığı milli düşüncəni bolşeviklər fiziki terrorla məhv etməyə çalışdı. "30-cu illərin analoqu olmayan repressiya ka-

busu təkcə istedadlı, vətənpərvər adamları tragik şəkildə həyatdan, sevdiyi sənətindən ayırmadı (bu maddi, statistiklərin hesablayacağı itkidir), həm də on minlərlə oxuma və yazma savadı olmayan adamları belə ağuşuna alaraq xalqın şüurunı dəyişdi, onu tərəqqidən saxladı, mənəviyyəta, tarixi-etnik düşüncəyə ağır zərbə vurdu" [2].

Qırğız və Azərbaycan nəsrində eyni motivli əsərlərin yaranmasının obyektiv səbəbləri vardır. Təbii ki, imperiyanın yürütdüyü siyasətin xalqlarda oxşar təsiri, eyni zamanda buna adekvat münasibətdə etnik cəhətdən eynilik bu və ya digər dərəcədə bir-birinə yaxın əsərlərin yaranmasını şərtləndirmişdir. Necə ki, II Dünya müharibəsi ilə bağlı Çingiz Aytmatovla İsa Hüseynovun povestləri ideya və məzmun baxımından səsleşir, eləcə də repressiya ilə bağlı yazıçı ilə Yusif Səmədoğlunun mövzuya həsr olunmuş əsərləri arasında paralellər az deyil. Bu baxımdan Çingiz Aytmatovun "Çingiz xanın ağ buludu" və Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü" əsərlərinin ideya və məzmun, eləcə də obrazların taleyi arasında paralellərə nəzər salaq.

Çingiz Aytmatov özünün "Gün var əsrə bərabər" (1980) romanı ilə bütün dünyanı silkeləməyi bacardı. Əsər bir insanın faciəsindən başlamış bəşəri səviyyədə aparılan manqurtlaşmadan, imperialist maraqlardan bəhs etməklə bərabər, Abutalib Kutubbayevin həyat faciəsi əsasında Stalin rejiminin törətdiyi repressiyadan, cinayətdən bəhs edirdi. Yazıçı romanda Abutalibin taleyinə sona qədər aydınlıq gətirmədi və onun taleyi müəmmalı qaldı. Beləliklə, "Çingiz xanın ağ buludu" povestində Aytmatov

yenidən həmin mövzuya qayıdaraq onu uşaqlıqdan narahat edən mövzunu, tarixi faciəni tam şəkildə təsvir etmişdir.

1987-ci ildə "Azərbaycan" jurnalında görkəmli yazıçı Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü" romanı çap olunmuş və Çingiz Aytmatov toxunduğu repressiya mövzusunun müəllif Azərbaycan gerçəkliyinə uyğun şəkildə təsvir etmişdir. Təbii ki, hər iki yazıcının mövzuya müraciət etməsi və faciənin yüksək dəqiqliklə əks olunması onların şəxsi avtobiografiyaları ilə birbaşa bağlıdır. Necə ki, "Gün var əsrə bərabər" romanı və "Çingiz xanın ağ buludu" povestinin qəhrəmanı Abutalıb Kutubbayevin taleyi ilə yazıcının atası Torequlu, əmisi Rəsulbəyinin acınacaqlı sonluğu bu və ya digər dərəcədə oxşardır, "Qətl günü" romanının qəhrəmanı Sədi Əfəndinin taleyi də yazıcının atası, görkəmli Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun həyat hekayəsi arasında bənzərliklər çoxdur. Uşaqlıqdan süzlülüb gələn xatirələr, iti müşahidələr və ən əsası yüksək yaradıcılıq istedadı bu əsərlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Çingiz Aytmatov xatirələrində Moskva vəqzalarında atası Torequlu son dəfə necə gördüyünü dəfələrlə xatırlamış, atasının yoxluğu onların ailəsinin həyatında çətinliklərə səbəb olmuş və yazıcının bir sıra arzularının üstündən məhz "Xalq düşməninə oğlu" ittihamına görə xətt çəkilməmişdir. Yazıçı atasının taleyi ilə bağlı keçirdiyi sarsıntılar "Ana tarla" povestinin epigrafında belə ifadə etmişdir: "Ata, bilmirəm harada dəfn olunmuşsun. Bunu sənə, Torequl Aytmatova ithaf edirəm" [1, s. 7]. 1991-ci ildə toplanmış məzar açılırlar, dəfn olunanlardan yalnız birinin, Torequl Aytmatovun şəxsiyyətini müəyyən etmək mümkün oldu. Digərləri başından vurulsa da, Torequlu ürəyindən güllələnmişdilər və güllə ona qarşı ittihamların əks olduğu kağızı yandıraraq ürəyinə dəymişdi. Qoribədir ki, kağız çürüməmişdi. Bakıda jurnalist Mirşahin Ağayevə verdiyi müsahibəsində Çingiz Aytmatov atasını və həmin məzarlığın açılmasını belə xatırlamışdır: "1991-ci ildə məlum oldu. Böyük qəbiristanlıq tapıldı. Burada repressiya illərində güllələnən 137 nəfər dəfn olunub. Dağların altında. İndi bu yer belə adlanır: Ata Beyit – Ata qəbiristanlığı. Mən təklif etmişəm bu adı. 1991-ci ilə qədər bu yeri gizli saxlayırdılar" [3, s. 45].

"Çingiz xanın ağ buludu" əsərindəki Abutalıb yazıcının atasından daha çox, əmisi Rəsulbəyinin prototipidir. Yazıçı 1996-cı ildə alman jurnalisti Fredrik Hitzərə verdiyi müsahibədə bu məqama aydınlıq gətirmişdir. Yazıcının özünün redaktəsi ilə "Qırğızstanda uşaqlıq" (1999) adı ilə dərc olunan sənədlı kitabda əmisi Rəsulbəyi xatırlayaraq yazır: "Nənəm Aymxanın son uşağının adı Rəsulbəy idi. Rəsulbəy ömim zəkali və savadlı adam idi. Mənə Çingiz adının verilməsini də o təklif etmişdi. Tarixi çox yaxşı bildiyi ballı idi. Uşaqlıqda tanıdığım şəxsiyyətlərin adını vermək adətinə sadıq idi. Rəsulbəy də eyni atam kimi həyatını itirdi" [3, s. 12]. Eyni zamanda, yazıçı əmisinin polislərin evdan apardığı gecəni də olduğunu kimi xatırlamışdır. Abutalıb da eynən Rəsulbəy kimi xalqın keçmişini yaxşı bilir, keçmişə aid əfsanə və rəvayət toplayırdı. Abutalıbın topladığı əfsanələrin içində "Sarızək qətlı"nin Çingiz xandan bəhs etməsi və əmisinin ona Çingiz adının verilməsi arasında bir bağlılıq vardır.

Çingiz Aytmatov Abutalıbın təmsalında günahsız yerə güllələnən minlərlə türk ziyalısının ümumiləşmiş obrazını yaratmışdır. O, təsvir etdiyi hadisələrin fonunda dünyaya millətin başına gətirilən faciələri göstərməyə çalışmış və buna nail olmuşdur: "Yerüstünün Sarı-Özəyindəki insanların iztirab və duyğularına az qala, yüz ildir biganə qalan dünya, türkün faciəsinə yalnız Ç. Aytmatovun qələminin hesabına əhəmiyyət verməyə başladı. Ç. Aytmatov XX yüzillikdə sovet ideoloji qiyamətində yaşayan türklərin çəkdiyi zülmü ümumbəşəri orqatq faciəsi kimi tanımağa müvəffəq oldu" [4, s. 60].

Y. Səmədoğlunun "Qətl günü" əsərinin qəhrəmanı Sədi Əfəndinin "Qətl günü" romanı ilə Səməd Vurğunun "Vaqif" dramı tarixi zaman baxımından eyni dövr və hadisədən bəhs edir. Yazıçı dəfələrlə "Qətl günü"nün "Şair, hökmdarın hüzurundasın" fikrindən yarandığını bildirmişdir. Şah Qacarnın Qarabağaya yürüşü və dövrün görkəmli şairi M.P. Vaqifin edamı və qeyri-müəyyən dövrdəki hökmdarın qalaya yürüşü və satqınlıq nəticəsində xalqın sevimli şairinin edamı arasında bənzərliklər aşkardır. Yazıcının atası Səməd Vurğun repressiyanın fiziki qurbanlarından olmasa da, həmin illərin dəhşətini mənəvi olaraq yaşamışdır. Akademik İsa Həbibbəyli "Qətl günü" romanını Azərbay-

can xalqının M.P. Vaqifdən S. Vurğuna qədərki mürəkkəb və keşməkeşli taleyinin ədəbiyyatda mükəmməl ümumiləşdirilməsi hesab edərək yazır: "Qətl günü" romanında Molla Panah Vaqifin və Səməd Vurğunun prototipi ola biləcək obrazlar da müəyyən etmək mümkündür. Romanın uğurlu çıxmasının, ədəbiyyatımızda "ədəbi hadisə" səviyyəsində qəbul edilməsinin əsas səbəblərindən biri də əsərdə əks etdirilən mətləblərin, bəzi analogi məqamların, Yusif Səmədoğlu tərəfindən atası Səməd Vurğunun tədriyə-halında və yaradıcılıq taleyində dərinəndə və əsaslı şəkildə, görünən və görünməyən tərəfləri ilə müşahidə edilməsi ilə əlaqədardır" [5, s. 359].

Şairin xanımı Xavər xanım həmin illərin mənzərəsinə, şairin keçirdiyi iztirabları öz xatirələrində bəslənmişdir. Heç şübhəsiz ki, "Qətl günü" kimi mükəmməl əsərin ortaya çıxmasında həmin xatirələrin, ailənin yaşadıklarının birbaşa təsiri olmuşdur: "Gecələr qonşu qapılar döyülər, kimlərisə camaatın "qara qarğa" adlandırıldıqları qara maşınlarla basıb aparırdılar... Qeağumda körpə uşağ olmasın baxmayaraq, Səməd axşamlar mənə təkəcə qoyar, evdən çıxıb bir də səhər açılında gələr, harada olması haqda bir kəlmə də danışmaz, xəyalda dalar, gözəlricindən isə qəm-qüssə yağardı" [6].

Həm "Qətl günü", həm də "Çingiz xanın ağ buludu" əsərində nisbi götürəndə müstəqil mahiyyət kəsb edən və bir-biri ilə varislik əlaqəsi daşıyan tarixi dövrlər əks olunmuşdur. "Qətl günü"ndə hadisələr Adsız hökmdardan başlanıb qeyri-müəyyən tarixi dövr, Sədi Əfəndinin taleyindən bəhs olunduğu 30-cu illər və yazıcının öz dövrü, yəni 70-80-ci illərdə baş verir. "Çingiz xanın ağ buludu" isə XIII əsrdə yaşamış Çingiz xanın və 30-cu illərdə Abutalıb Kutubbayevin taleyindən bəhs olunan iki hissədən təşkil olunmuşdur. Ayrı-ayrı götürüldə hər iki əsərin hissələri müstəqil süjet, kompozisiya və personajlara malikdir. Amma bu hissələri ümumi məqsəd birləşdirir ki, onun elementləri bütün tarixi dövrlərə səpələnmişdir.

Hər iki yazıcının əsərində əsas qəhrəmanın özünün yazdığı və ya topladığı əsəri vardır. Ç. Aytmatovun əsərində Abutalıb Kutubbayevin Çingiz xandan bəhs edən "Sarızək qətlı" əfsanəsi, Y. Səmədoğlunun romanında isə Sədi Əfəndinin yazdığı və Adsız hökmdardan bəhs

etdiyi "Qətl günü" romanı vardır. Həm Sədi Əfəndiyə, həm də Abutalıba qarşı irəli sürülən ittihamlarda onların əsərləri başlıca fakt, dəlil kimi istifadə olunur. Hər iki yazıcının öz şəxsi avtobiografiyasından doğan və müşahidələrinin nəticəsi kimi meydana çıxan qəhrəmanları dövrün dəhşətini real mənzərəsinə canlandırmağa imkan verir. Roman içində roman təsiri bağışlayan həmin əsərlər, birincisi, xalqın qadağan olunmuş tarixini tədqiqatə cəlb edir və ona keçmişini xatırladırdı. Mövcud realıq, dövrün ağırlı şərtləri bədii yaradıcılıq üçün daşlaşmış qəbir, aşılmaz sözd müəyyənəldirsə də belə, sözün qüdrəti hər zaman özünü ifadə etmək üçün bir yol tapmağı bacarmışdır. Bu baxımdan tarix, qədimdə baş vermiş hadisələrə münasibət yaradıcı qələm sahiblərinin dövrünə ən yaxşı münasibətini ifadə etməyə yardım etmişdir. Bədii yaradıcılıqda tarixə müraciət əsasən iki məqsədlə edilmişdir. Birinci halda, tarixdə baş vermiş hadisəyə münasibət bildirmək, tarixin qaranlıqlarına işıq salmaq, ikinci halda isə keçmişdə baş vermiş hadisədən vasitə kimi istifadə edərək dövrünün proseslərinə münasibət bildirmək istəmişlər.

Sovet imperiyasının əsas məqsədi keçmişə unudurmaq, keçmişə oktyabr inqilabından başlanıb, inancından imtina etmiş vətəndaş formalaşdırmaq idi. Ona görə də milli olan hər şeyə qarşı amansız münasibət göstərilibdi. Repressiya adı kütləvi terrorla sovet rəhbərliyi məhz bu məqsəddə çatmağı qarşısına qoymuşdu. "Sarızək qətlı"ndə Çingiz xan, "Qətl günü"ndə Adsız hökmdarın davranışları ilə qəhrəmanların öz dövründəki rəhbərinin-Stalinin xarakteri oxşardır.

Ç. Aytmatov qəddarlığına görə Çingiz xanla Stalini müqayisə edir. Çingiz xanın orta əsrlərdə apardığı imperialist müharibələrə Stalinin XX əsrdə etdiklərinin eyniliyini vurğulayır. Yazıçı bir müsahibəsində bu mövzuya bağlı belə demişdir: "Totalitarizm hər dövrdə eynidir. Bu baxımdan Çingiz Xanla Stalin arasında heç bir fərq yoxdur. Diqqət etsəniz, "Çingiz xanın ağ buludu" povesti özündə universal bir ölçü daşıyır" [7].

Sədi Əfəndinin taleyi ilə qeyri-müəyyən tarixi dövrdə yaşayan adsız Şairin həyat hekayəsindəki eyniliklərə nəzər salmaq. Xalqın sevimlisi Şairin kəlləsi saraydakı digər iki şair

tərəfindən öz satqınlıqlarının əvəzində verilən ənam olaraq istənilir və Adsız hökmdar münəccim bunun fəlakətə nəticələnməyini ilə bağlı xəbərdarlığına baxmayaraq, xalqın gözü qarşısında onun sevimli şairini edam etdirir. Bir şairin digərinin başını onun kimi istəməsi dövrün qəddar hökmdarını belə dəhşətə gətirir: "Belə məmləkətin bir qalası yox, cəmi qalaları almaq olar. Belə məmləkətlər görmüşəm, amma şairi şairinin başını istədiyi məmləkəti görməmişdim..." [8, s. 62].

Sarıözək çöliündə arvadı Zərifə, oğlanları Ermək və Daulla xoşbəxt yaşayan Abutalıb heç ağılna da gətirmirdi ki, bir gün "ölmür üyüdən dəyirman"da onun taleyi həll olunacaq. Yüzlərlə insanın tutulması, sürgünə göndərilməsi və edamı üzərində Tansikbayovun vəzifədə yüksəlmək planı dövrün və quruluşun şərtlərini, əmsalsizliyi göstərən faktır. Əsərdə Tansikbayov imperiyası səciyləndirərək dövləti sobaya, insanı isə onu alşırdan və sönməyə qoymayan oduna bənzədir: "Dövlət elə bir sobadır ki, odunu da, köşəyi də yalnız insandır. Özgə ehtir olsa, bu soba öləyib söner. Və ona heç ehtiyac da qalmaz. Lakin adamların özləri, üstlərində hakimiyyət olmasa, yaşaya bilməzlər, özləri özlərinə oddağ yaparlar. Ocaqçının isə peşəsi oddağa odun atmaqdır. Bax hər şey bunun üstündə bərqərarır" [1, s. 306].

Sovet rəhbərliyi qeyd-şərtsiz tərəfdiyi cinayətlərə görə günahkar idi. Lakin yerlərdə bu "cahanşümül" hərəkəti həvəslə icra edən və bəzən prosesin genişlənməsinə daha da təkan verənlər də kifayət qədər idi. Həm "Qətl günü"ndə, həm də "Çingiz xanın ağ buludu"nda bu funksiyaları icra edən şəxslərin ümumiləşmiş obrazı da bunu göstərir. Ç. Aytmatovda Tansikbayov, Y. Səmədoğluda Salahov, Muxtar Kərimli həmin funksiyaları icra edirlər.

Əsərdə dövrün acı reallığını iki ailənin arzu və istəklərinin fərqiəndə görmək mümkündür. Zərifə və onun övladları Abutalıbın gəlməyini, Abutalıb qatarla keçərkən bir dəfə uzaqdan belə olsa öz ailəsinə görməyi arzulasada, ona qarşı ittihamlar irəli sürən müstəntiq Tansikbayovun arvadı "Eybı yoxdur, bu gün-sabah biz də öz halal haqqımızı alarıq" [1, s. 296], oğlunun "Ata, soni tezliklə podpolkovnik rütbəsi almağın münasibətə təbrik edə biləcə-

yikmi?" [1, s. 297] kimi zidd arzuları vardır. Yazıçı bir ailənin faciəsi üzərində digərinin xoşbəxtliyini uğurla təsvir etmişdir.

"Qətl günü"ndə alxatır sevimlisi Sədi Əfəndini də öz qələm yoldaşı Muxtar Kərimli şərləmiş və müstəntiq Salahov tərəfindən mühakimə olunmuşdur. Ənənəvi ittihamlar ona qarşı irəli sürülməkdədir. Sədi Əfəndi yazdığı eyni adlı romanına görə qələm yoldaşı Muxtar Kərimlinin təqdimatı ilə müstəntiq Salahov tərəfindən təqib olunur. Həm Abutalıba, həm Sədi Əfəndiyə qarşı irəli sürülən ittihamlarda bu və ya digər dərəcədə bənzərlik var. Onlar sosialist prinsiplərinə zidd olaraq xalqın dili, tarixi uğrunda mübarizə aparmışlar. Coğrafi məkan baxımından kifayət qədər uzaq məsafədə yerləşsə belə, həm Azərbaycan, həm qırğız nəsrində mövzuya yanaşmada eyni motivlər, bir-birinə bənzər obrazlar kifayət qədərdir.

P. Rudyakov "Qətl günü"ndən bəhs edərkən onu "ağrıları romanı" adlandırmışdır. Müəllif özü içində yaşadığı ağrını, kədəri obrazlarının taleyinə köçürmüşdür. Uşağ yaşında xədim edilmiş hökmdarın qəz yaşlarını tökməyə məcbur edən, vəzirli Xacə Ənvərin tiryəklə unuduğu fiziki ağrıları, Zülfüqar kişinin Saracalı Əhmədi öldürdüylü üçün, xəstə öz sevgilisini satdığı üçün çəkdiyi mənəvi ağrıları vardır. Zənnimizcə, bu ağrıları doğuran həmin dövrdə baş verən hadisələrdir. "Qətl günü"ndə repressiya qurbanı olmuş Sədi Əfəndinin qızı Səlimə xanımın obrazı bu və ya digər dərəcədə valideynləri bu terroru qurbanı olmuşların ümumiləşmiş obrazıdır. P. Rudyakovun "Arzular, ağrıları romanı" məqaləsində qeyd etdiyi kimi, "Bir nəsil məhv edilmişdir, növbəti nəslin isə belə qırılmışdır" [9, s. 29]. Təsədüfi deyil ki, Ç. Aytmatov da uşaqlığından başlayaraq həmin qorxu ilə yaşamaş və çox sonralar öz yaradıcı istedadı ilə bu terroru tərəfdənlərdən qisasını almışdır. Amma bu təsirlər onu ömrünün sonuna qədər izləmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, xalq şairi Səməd Vurğun repressiyanın fiziki qurbanı olmasada bu dəhşətli mənəvi olaraq yaşamışdır. Dəfələrlə sorğuya çəkilmiş, işi Moskvaya qədər gedib çıxmışdır. Mirçəfər Bağirovla məclisdə – Sənin əlin qana batıb, – deyərək onunla görüşəndə imtina etməsi şairin yaşadığı mənəvi sarsıntılara bir işarədir. Maraqlıdır ki, Səməd Vurğun və

oğulları – Yusif və Vaqif Səmədoğlunu bir-birinə birləşdirən sirli əlaqə, izaholunmaz vərislik mövəduddur. Y. Səmədoğlu "Qətl günü"ndə insanları bir-birinə bağlayan əsas qüvvənin kədər olduğunu bildirdi. Bu kədərini yaranma səbəbini yazıçı izah etmir. Təxminən həmin illərdə yazıçının qardaşı Vaqif Səmədoğlu "Əlimi uzatdım..." şeirində bu kədərini səbəbini izah etmişdir:

*Əlimi uzatdım
Sevincə sarı
Gördüm yox,
Arada kədər dayam.
Atam səslədim
Köməyə gəlsin,
Gördüm yox,
Arada qəbir dayam [10, s. 197].*

V. Səmədoğlunun şeirlərindəki kədər, Y. Səmədoğlunun romanındakı qəhrəmanlarının çəkdiyi ağrı, əzab şairin qeyd etdiyi kimi ataları ilə aralarında qəbir dayanmasından yaranmışdır. Təbii ki, Çingiz Aytmatovun "Gün var əsrə bərabər" romanında başladığı "Çingiz xanın ağ buludu" povestində davam etdirdiyi mövzu hələ qəbir yerini də bilməyən atasının axtarıllarının yazda əksi idi.

Ç. Aytmatov Y. Səmədoğlundan fərqli olaraq əsərində obrazları daha konkret və aydın şəkildə təsvir etmişdir. Hər iki əsərdə ittihamlar irəli sürən müstəntiqin obrazı vardır. Ç. Aytmatovun Tansikbayovu daqıq və bütün mahiyyəti ilə təsvir edir. Nəticədə oxucuya onun xarakteri tam şəkildə açıılır. Lakin "Qətl günü"ndə Salahovun obrazı epizodik xarakter daşıyır. Sədi Əfəndi ilə dialoqundan başqa onun

xarakterini izah edən əlavə detal, demək olar ki, yoxdur. Eyni zamanda Sədi Əfəndinin taleyi də Abutalıb qədər daqıq işlənməmişdir. Zənnimizcə, bunun obyektiv səbəbi yazıçılardan doğulduqları illər və həmin hadisələr zamanı hansı yaşda olmaları ilə birbaşa bağlıdır. Təbii ki, baş vermiş məlum tarixi hadisələrdən bəhs edən əsərləri tədqiqatda cəlb edərkən əsər müəlliflərinin doğum tarixləri diqqətdən keçəndə qala bilməz. Ç. Aytmatov 1928-ci ildə anadan olmuşdu və məlum hadisələr baş verəndə onun 10 yaşları idi. Atası ilə Moskvaya vəqzalarında son görüşünü, əməsinin gecə polislər tərəfindən aparılmasını, və bir gün sonra bunlara dözməyən sevimli nəəsinin ölümünü xatirələrində olduğu kimi yazmışdır. Y. Səmədoğlu isə 1935-ci ildə anadan olmuşdu və həmin tarixi hadisələri müşahidə aparaçaq yaşına hələ çatmamışdı. Romanın yaranmasında anası Xavər xanımın xatirələri mühüm rol oynamışdır. Çingiz Aytmatovun mövzuya yanaşmasında daha çox müşahidələrinin nəticələri, faktlar üstünlük təşkil edirsə, Yusif Səmədoğlunun romanında xatirələrdən gələn təxəyyülün üstünlüyünə şahidlik edirik.

Bələklə, ötən əsrin 30-cü illərində kommunist rejiminin tərəfdiyi cinayəti məhz bu cinayətin qurbanlarının övladları ədəbiyyata gətirdi. "Çingiz xanın ağ buludu", "Qətl günü" özündə ümumiləşdirici mahiyyət kəsb edərək Azərbaycan, Qırğızistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan və digər məmləkətlərdə günahsız yerə öldürülən milyonlarla insana qoyulan ədəbi abidə idi. Həm Çingiz Aytmatov, həm də Yusif Səmədoğlu tarixi missiyanı uğurla icra etmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aytmatov Ç. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, ikinci cild. Bakı, "Öndər", 2004.
2. Əhmədov B. Ədəbiyyat və repressiya; xarakteri, genezisi və yaşayma meylləri, http://www.avanqard.net/index.php?action=static_detail&static_id=55058
3. Aytmatov Ç. "Çingiz Aytmatovla təmiz söhbət" (Mirşahin Ağayevlə müsahibə), Çingiz Aytmatov: Mən Manas oğluyam. Bakı, "Nurlan", 2009.
4. Azər Turan. Çingiz Aytmatovun ağ buludu. Çingiz Aytmatov. Çingiz türk ruhunun qələbəsi. Bakı, 2013.
5. Həbibbəyli İ. Azərbaycan məktəbində Səməd Vurğun məktəbi və Səmədoğullar. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, 2007.
6. Vəkilova X. Olmayan xayanət. "El günü" jurnalı, dekabr 2003.
7. Aytmatov Ç. "Bulut Cengiz Hana niçin küstü?" (Başır Ayvazoglu ilə müsahibə). Türkiyə Gzt, 13 Mayıs 1992.
8. Səmədoğlu Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şarq-Qərb", 2005.
9. Rudyakov P. Arzular, ağrıları romanı. "Uluduz", № 11, 1987.
10. Səmədoğlu V. Mən burdayam. İlahi, şeirlər və poema. Bakı, "Gənclik", 2005.